

HVEM SAGDE KRISE?

HVILKE NYE SAMFUNDSMÆSSIGE MOMENTER GØR SIG GÆLDENDE I DEN NUVÆRENDE ØKONOMISKE STAGNATIONSFASE?

Christel Neusüss

Selvom der efterhånden igen kan noteres positive vækstrater i de cykliske op-sving, er bevidstheden om at befinde sig i en krise- og stagnationsfase siden konjunkturændringen i 1974 ikke svundet hen. Et åbenbart udgangspunkt for denne bevidsthed er arbejdsløshedens fortsatte eksistens trods aktuelle vækstrater i nationalprodukt og investeringer. Men den omsiggribende frygt for at den opnåede vækst kan være forbundet med for høje og muligvis uigenkaldelige omkostninger i form af ødelæggelse af natur og menneskelige færdigheder tillader ikke, at et fortsat håb om yderligere vækst bruges som middel til kriseløsning. Krise og stagnation har fået afgørende nye kendetegn i forhold til den sidste historiske epoke, i hvilken der blev sat spørgsmålstegn ved den kapitalistiske produktions fremadskridende virkning, nemlig krisen i trediverne. Om dette følger nogle teser:

1. Krise, verdensmarked og nationalstat

Krisen har indtil nu ikke antaget form af katastrofeagtigt sammenbrud i produktionen, som tilfældet var i 1929/30, og i den forbindelse skal følgende forhold inddrages:

Det 19. århundredes kriser og også krisen i 30'erne er i deres forløb kendetegnet ved pludselige devaloriseringer af store mængder af børsog bankkapitaler. Pengekrisen går forud for den industrielle kapitalers valoriseringskrise, men kriseudbruddets heftighed er bestemt af sammenbruddet i kreditten. Herigennem bliver også enkeltkapitaler, som endnu ikke var involveret i den valoriseringskrise som udviklede sig for den industrielle kapital, trukket ind i krisen gennem en multiplikatorvirkning. Den internationale kredit forsyner

krisen med en rullende snebolds dynamik. Idag eksisterer der derimod såvel på internationalt som på nationalt plan institutionelle foranstaltninger, gennem hvilke forskellige former for statslig og halvstatslig støtte til ikke-beta-lingsdygtige industriforetagender, banker og lande kan kanaliseres. Man kan umiddelbart spørge, om den internationale valutaspekulation i kølvandet på den fremadskridende afløsning af dollaren som verdensvaluta kunne føre til lignende katastrofer som i begyndelsen af 30'erne. Hvilke statslige og overstatslige institutionelle hindringer står i vejen for et katastrofeagtigt resultat af valutaspekulationen? Hvordan skal man vurdere deres funktion?

Sammenbruddet i den internationale kredit resulterede i løbet af trediverne i en udvikling af politiske strategier, som forsøgte at overvinde den nationale krise gennem valutabegrænsninger og skarpe protektionistiske tiltag – og under fascismen også gennem en tilbagevenden til nationalt selvforsyningsdiktatur. Dette skubbede yderligere opløsningen af verdensmarkedet med alle de kriseskærpene momenter fremad. Også idag forstærkes protektionistiske tendenser, men deres omfang er på et niveau, der er mindre og ikke kan sammenlignes med Verdenskrisen. Den materielle basis for en sådan politik, nemlig eksistensen af et sikret stort marked mangler, (USA, Frankrig og England havde kolonierne – Tyskland havde forhåbningerne om imperialistiske erobringer). For de vesteuropæiske lande ville det med den eksisterende økonomiske sammenfletning være livsfarligt at gøre sig fri af de internationale sammenhænge. Men opretholdelsen af verdensmarkedssammenhængen under krisebetingelser lader blot virkningerne af den internationale konkurrence komme til fuld udfoldelse. Dette fører med sikkerhed til en øget international arbejdsdeling. De i verdensmålestok svagere kapitler bliver likvideret og de i teknologisk og arbejdsorganisatorisk forstand »mest fremskredne« kapitler vinder videre terræn.¹ Ganske vist har der kun været en mådelig udvikling i udenrigshandlen siden krisen 74/75, iøvrigt med stærke svingninger, men det er dog ikke muligt at lave nogen sammenligning med verdensmarkedets desintegration i tredivernes krise. De enkelte staters evne til at søge en selvstændig vej ud af krisen er afgørende indskrænket, hvilket jo set i forhold til de kapitalistiske betingelser ikke nødvendigvis skal vurderes negativt, hvis man betænker den diktatoriske selvforsyningspolitik i det fa-

1. Jvf. i forhold hertil den tyske elektronik- og kemiindustri i trediverne, som på grund af verdensmarkedets sammenbrud blev drevet i en stærk diktatorisk-fascistisk retning, skønt de var yderst konkurrencedygtige på grund af en udviklet produktivitet. Brüning's forsøg på gennem deflationspolitik at sænke lønnen, øge gevinstmargin og holde verdensmarkedsprisen stabil, for på denne måde at organisere en genopbygning af den tyske kapital gennem erobring af verdensmarkedspositioner, slog som bekendt fejl. Den faldt blandt andet på den omsiggribende valutakontrol og toldforøgelserne på verdensmarkedet.

scistiske og imperialistiske Tyskland. Den industrielle kapitalers multinationale eksistens fremmer yderligere oprettelsen af industrielle gennemsnitsbetingelser på verdensmarkedsplan. De lande, der er bagud mht. produktivitet og gennemkapitalisering er – i modsætning til 30'ernes krise – relativt hårdest ramt af krisens virkninger (Italien og på en anden måde England). Verdensmarkeds krisen bevirker umiddelbart et nyt skub hen mod gennemsnitsbetingelsen af den udviklede produktivitet ved en samtidig forøgelse af en rationaliseringsbetinget arbejdsløshed. Verdensmarkedets funktion bevirker imidlertid også, at arbejdsintensive industrigrene bliver lagt ud til lande med lavere lønniveau, da selv et højt teknologisk niveau ikke er garanti for konkurrenceevne, hvis det er forbundet med et højt lønniveau.

Sådan ser det hele altså ud. Men hvordan ser dette samlede resultat så ud i de forskellige nationale økonomiers forhold til hinanden? Regeringen Brüning bliver bagklogt idag ofte ålet for, at have ført en deflatorisk politik, i stedet for gennem en forøgelse af den statslige efterspørgsel at kompensere bortfaldet af den private. Som bekendt var Brünnings deflationspolitik forbundet med en skarp tilspidsning af de indre (tyske) klasse modsætninger. Den post festum anbefalede politik ville imidlertid have rummet en fare for prisstigninger og valutatab, hvilket ville have svækket Tysklands kreditværdighed yderligere. Brünnings deflationspolitik var et forsøg på, at holde den tyske kapitalers adgang til verdensmarkedet og til den internationale kredit åben. I forhold hertil har de lande, som idag er henvist til at hente internationalt kreditfinansiering, større spillerum for »keynesianske« krisereguleringsforsøg, da der i modsætning til 30'erne eksisterer en økonomisk interesse i at opretholde de nationale økonomiers funktionsduelighed (jvf. den statsligt støttede kredithjælp til England og Italien). Selv når austeritetspolitikken² (spare- og nedskæringspolitik, o.a.) før eller senere synes at blive nødvendig som betingelse for genetableringen af de nationale kapitalers konkurrenceevne, så fører inflationeringen af den nationale valuta ikke automatisk til destruktion af de internationale penge-, vare- og kapitalrelationer, sådan som det endnu syntes at være tilfældet i 30'erne. Den meget kritiserede inflation har sikkert den helbredende funktion, at forsinke kapitalens devaloriseringsproces og dermed forhindre katastrofeagtige krisegennembrud.³ Ved hjælp af den langsomme omfordeling mellem fremskredne og tilbageblevne kapitaler, mellem løn og profit, gennemsættes den klassiske krisefunktion med inflationen som middel.

2. Jvf. E. Altvater, Politische Implikationen der Krisenbereinigung – Überlegungen zu Austeritets Tendenzen in Westeuropa, i: Prokla nr. 32, s. 43ff.

3. Jvf. Altvater, Hoffmann, Künzel, Semmler, Inflation und Krise der Kapitalverwertung i: Prokla nr. 17/1 s. 237 ff., på dansk i antologien Inflation og Krise, Kurasje 1976, s. 13-82.

I forbindelse med truslen om at inflationsraten løber løbsk har de nationale fagbevægelser indtil nu vist sig beredte til at gøre et forsøg på at bidrage til stabilisering af valutakurserne gennem tilbageholdenhed i lønkravene – ja endog gennem frivillig accept af tilbagegangen i reallønnen. (jvf. England). Med andre ord, den klassiske devaloriseringsproces, som skete over de fallende markedspriser og var forbundet med katastrofeagtige produktionssammenbrud, er blevet transformeret til en langsom, fremadskridende stagnativ devalorisering og omstrukturering af kapitalen, som dels sker gennem inflationen, dels gennem kriseforlig med arbejderbevægelsen, og dels gennem statslig subventionering af særligt kriseramte industrigrene. Forsinkelser i forhold til verdensmarkeds konkurrencen i en værdiforringelse, omstrukturering og rationalisering af de nationale kapitaler rummer en fare for at falde bagud i den internationale konkurrence. Den nationale økonomiske politik også i de svagere lande bliver så igen provokeret til forholdsregler til støtte for de mere fremskredne og konkurrencedygtige teknologier og produktionsgrene, til forholdsregler, der gør en ende på subventioneringen af de i verdensmålestok tilbageblevne brancher.⁴ Men dette betyder også: Fjernelse af keynesiansk politik som betingelse for tilpasningen af den nationale økonomi til den internationale konkurrence.

For øjeblikket er situationen i de vesteuropæiske lande kendetegnet ved, at der i almindelighed tages udgangspunkt i det nødvendige i at føre en statslig politik, der sigter på en »restrukturering« af kapitalen indenfor rammerne af den internationale konkurrence. Og dette gælder hvadenten det sker i form af, at subventioneringen af ikke mere konkurrencedygtige industrigrene nedtrappes, eller i form af en nedsættelse af beskattningen for på denne måde at skaffe kapitalen et yderligere profitspillerum, eller i form af direkte subventionering af teknologisk fornyelse og udvikling i enkelte industrigrene. Det drejer sig oftest om en kombination af disse foranstaltninger, der som en helhed går under begrebet »strukturpolitik«.

Forbundsrepublikken gik forrest da det drejede sig om at fortrænge keynesianismen som økonomisk-politisk ideologi og praksis. Den økonomiske politik efter 1974, der snarere er neoklassisk end keynesiansk, har sigtet mod en ekspansion på verdensmarkedet og har efterhånden også sat de kapitalistiske

4. Jvf. de nuværende konflikter i Frankrig omkring likvideringen af dele af stålindustrien eller PCIs og de italienske fagforeningers promovning af et begreb om arbejdskraftens øgede mobilitet som et alternativ til et forsvar for arbejdspladser uden hensyntagen til de pågældende industrigrenes konkurrencedygtighed. Jvf. også det engelske konservative partis sejr på et program om bortfald af statslig støtte til krisesvækkede industrigrene og en massiv aflastning af beskattningen af de højere indkomstgrupper.

nabostater i en tvangssituation og dér yderligere indsnævret spillerummet for alternative økonomiske politikker.

Den vesttyske kapital der har en højtudviklet produktivitet og kun i forholdsvis ringe omfang har industrigrene, der producerer under verdensmarkedsgennemsnittet kunne håbe på gennem en forcering af rationaliseringen meget snart at kunne profitere af verdensmarkedskrisens »rensende« effekt. Derfor blev keynesianismen allerede i begyndelsen af krisen fortrængt til kun at spille en birolle i den økonomiske politik i Forbundsrepublikken, mens den neoklassiske teori om markedets egne helbredende kræfter omvendt fik voksende indflydelse. Samtidig udvikler der sig imidlertid en ny gren i den statslige økonomiske politik, nemlig en systematisk understøttelse af teknologisk udvikling i industrigrene, der synes at have gode fremtidsudsigter. Man kan her henvise til adskillelsen af undervisnings- og forskningsministeriet og til den stadig voksende politiske betydning, som forskningsministeriet har fået. Dette er ved siden af økonomiministeriet blevet til en ny økonomiskpolitisk instans. Hermed er der også samtidig opstået nye fronter i diskussionerne om statens funktion i forhold til den nationale økonomis restruktureringsproces. Mens f.x. det økonomiske råd og økonomiministeriet ønsker at strukturpolitikken skal formidles over markedet ved at virksomhederne, efter generelle skattelettelser, selv skal finde ud af, hvor de nye investeringer bedst – og det vil sige mest profitabelt – kan foretages, så eksisterer der samtidig en nærmest teknokratisk-socialdemokratisk linie, repræsenteret bl.a. ved forskningsministeriet, der sigter mod en stærkere statslig igangsat og styret teknologisk udvikling. Den målrettede støtte og subventionering af industrielle »innovationer« skal samtidig give beslutningstagerne indflydelse på udformningen af den nye industristruktur. Den keynesianske ideologi går ud fra en stat, der styrer respektive kontrastyrer konjunkturerne og kriserne som kvantitative op- og nedgangsbevægelser ved hjælp af de offentlige udgifter og skattepolitikken uden dog at bestemme produktionens udformning og under fuld iagttagelse af virksomhedernes autonomi. Sigtepunktet er i flg. denne ideologi en ligevægt i den makroøkonomiske udvikling – idet der samtidig ses bort fra alle brugsværdispørgsmål. Den genopståede neoklassiske teori knytter an til denne statslige »neutralitet« overfor udviklingen i produktionsprocessens stofflige struktur, men opgiver samtidig ethvert krav på en organiseret konjunktural kontrastyring ved hjælp af den statslige efterspørgsel. I følge det økonomiske råd er det ikke den statslige efterspørgsel, men de rationaliseringer, som kapitalen selv gennemfører under krisens tryk, der skal være forudsætningen for genopsvinget. Det profitspillerum, der er frembragt gennem den tvungne 'løntilbageholdenhed' og gennem en formindskelse af det statslige skattetryk skal udnyttes af virksomhederne selv til

at forberede sig på verdensmarkedsekspansionen på det nyeste teknologiske niveau. I den direkte subvention af bestemte brancher lurer risikoen for en statslig investeringstyring.

I virkeligheden eksisterer der her et problem. For så vidt staten uden undtagelse slår ind på en vej til umiddelbar fremme af enkeltkapitalerne, så kan den ikke længere gøre krav på, at den agerer neutralt overfor disses enkeltinteresser, således som det endnu var tilfældet med globalstyringen^{4a}. Hvis ikke Schiller netop havde fremhævet dette, da han i 1967 gav »barnet« dette navn, så ville en hamburger-borgmester Klose sikkert ikke være kommet på den idé at hævde, at der alligevel var noget rigtigt i stamokapteorien.

I øvrigt er det værd at bemærke, at hos de, der også for øjeblikket anser en keynesiansk politik for at være en nødvendighed – jeg tænker her på Modrapporten til det økonomiske råd – sker der ubemærket et skift i betydningen af, hvad der skal forstås ved keynesianisme. I Modrapporten betyder det nemlig ingenlunde en strukturneutral globalstyring, men en omstrukturering af produktionen i retning af en stærkere hensyntagen til behov, som kan komme til udfoldelse gennem udvidelse af de offentlige budgetter og gennem lønforhøjelser. Selvom Modrapporten går ud fra at det nu som før er nødvendigt med en keynesiansk politik, så fremsætter den dog samtidig et alternativ forslag til den statslige strukturpolitik m.h.t. brugsværdikarakteren af dens resultater. Offentlige tjenesteydelser og forbedring af levestandarden fremhæves som alternativ til en blind tilpasning til struktursammenhænge, der er dikteret af den internationale konkurrence. Og dette selvom problemet med den internationale konkurrence ikke tematiseres i Modrapporten.

Både det økonomiske råd og i det mindste økonomiministeriet udtrykker mistro overfor såvel den venstrekeynesianske som overfor den teknokratiske variant af den statslige strukturpolitik. Indflydelsen på produktionens stofflige struktur fra staten som den bevidste, samfundsmæssige beslutningstager synes potentielt at pege ud over den traditionelle adskillelse mellem staten og den samfundsmæssige produktion som en privatsag.

Dog er orienteringspunktet for den såkaldte teknokratiske retning indenfor strukturpolitikken i dag indordningen under den internationale konkurrence, dvs. understøttelsen af akkumulationens naturgroede forløb. Kan staten, der dog er den bevidste samfundsmæssige enhed – uden at miste sin legitimationskraft – underordne sig denne quasiblinde, skæbnesvangre tvangsmekanisme uden hensyn til skaderne og uden nogen indholdsmæssig forestilling om, hvad man skal forstå ved fremskridt og behovstilfredsstillelse? Profitmaksimering og international konkurrence, eller anderledes sagt: kapitalvaloriseringens nøgne herredømme helt uden nogen form for kontrol efter bestemte værdinormer (Sinnorientierung) kan fremstå som et

mennesketruende udviklingsprincip og dermed stille spørgsmålstegn ved de statslige beslutningstageres underordning under dette princip. Hvad betyder det, når den statslige understøttelse af bestemte industrigrene som følge af strukturpolitikken (f.eks. som »teknologipolitik«) hverken skaffer arbejdspladser eller fører til produktion af nyttige brugsværdier? Heller ikke fascismen praktiserede på nogen måde en keynesiansk globalstyring i betydningen en brugsværdineutral regulering af konjunktur og kriser. Tværtimod rettede dens økonomisk-politiske interventioner sig entydigt mod at fremme bestemte industrigrene, der var vigtige for oprustningen. Men denne understøttelse af bestemte industrigrene, der betød at staten overskred sin neutrale stilling overfor de private kapitalers konkurrencesammenhæng, blev ingenlunde legitimeret under henvisning til markedets tvang, men gennem ideologien om den nationale »brugsværdi« og gennem afskaffelsen af arbejdsløsheden. Denne ideologi talte om et folk uden rum, om den ariske races krav på herredømme, om at fjerne skændselen fra Versailles, om folkefællesskabets fælles interesser. Enkeltkapitalernes profitinteresser satte sig igennem indenfor den propaganderede, barbariske, nationale »almeninteresses« rammer. Der fandtes ingen mulighed for at gøre enkeltkapitalernes profitinteresser til det åbent propaganderede ultimative statsformål. Den fascistisk-imperialistiske mulighed er dog udelukket i dag. Når bestemte industrigrene i dag fremmes indenfor rammerne af en strukturpolitik, så foregår diskussionerne på andre måder: Kan man give afkald på en fortsat udvikling af kerneenergien eller ej? Hvordan vil alternative energikilder kunne se ud? Hvordan kan staten øve indflydelse på den kvantitative side af energiforbruget? Hvordan indvirker kabeljernsyn på individernes sociale relationer? Og på børneopdragelsen og dermed på næste generation? Hvilke virkninger har udviklingen af atomindustrien for de kommende generationer? Er det meningsfuldt at fremme den individuelle trafik yderligere gennem udbygning af vejnettet? Hvordan sådanne diskussioner end må falde ud for øjeblikket i relation til de givne magtforhold, så dannes der et område for politikken samfundsmæssiggørelse og for økonomiens politisering, når de private kapitaler taber vejret i deres egenhændige udvikling af nye produktionsgrene eller i videreudviklingen af gamle og når denne udvikling ikke uden videre kan fremholdes som et led i fremskridtet. Spørgsmålet om hvad der skal produceres for at bringe produktionsudvikling og samfundsmæssigt fremskridt i harmoni bliver først og fremmest til et offentligt diskuteret problem. Om der dermed bliver taget vigtige skridt i retning af en bevidstgørelse om nødvendigheden af samfundsmæssig kontrol over produktionen vil så vise sig. At det ser ud som om, at verdensmarkeds krisen under udviklede kapitalistiske forhold virkelig kommer til udfoldelse som sådan, nemlig i sin »rensende effekt«, er efter min

mening den væsentligste grund til, at keynesianismen er trængt tilbage som økonomisk-politisk ideologi. Men det må også understreges, at der samtidig er sat skranker for såvel nationalistisk-imperialistiske kriseløsningsforsøg som for nationalstatslig-socialistiske. Optimismen i den franske folkefront og viljen til enhed i ledelserne smuldrede bort overfor en situation, hvor de snævre grænser for en national politik blev synlige i kølvandet på krisen i 1974. At valgkampen i så høj grad blev ført på kravet om »selvforvaltning«, viser kun vanskelighederne ved troværdigt at kunne udvikle og fremføre en sådan national bestemt, socialistisk, økonomisk-politisk strategi i traditionelle former.

Den lethed med hvilken Giscard d'Estaing i fjernsynet før valget kunne lokke ukvalificerede økonomisk-politiske strategier ud af Mitterand, som det hånligt blev bemærket i den tyske presse, er kun et bevis på de umådelige vanskeligheder, der er forbundet med at udarbejde en *socialistisk kriseløsningsmodel* i Frankrig, dvs. i et enkelt land, under betingelser sat af en udviklet verdensmarkedssammenhæng. Naturligvis må det diskuteres, at netop kravene om selvforvaltning nu vinder væsentlig betydning. Det kan imidlertid på forhånd siges, at deres svagheder ligger i, at de ikke tematiserer problemet med *planlægningen af økonomien* og dette problems internationale aspekter.

Den i det mindste forbigående tilbagegang i det italienske kommunistpartis indflydelse og partiets strategiske reaktion om at gå i opposition igen, hænger efter min opfattelse også sammen med dette problem: Partiet kunne ikke forhindre Italiens stadig stærkere integration i det vesteuropæiske marked og virkningerne heraf. Valutaaftalen (EMS), som i forholdet mellem de vesteuropæiske lande indbyrdes fastsætter vekselkurserne og hermed fjerner de nationale pengebevægelsers beskyttelsesmekanisme, udsætter den italienske økonomi for den vesteuropæiske konkurrence i endnu højere grad. At den spare- og nedskæringspolitik, som også PCI fastholdt var nødvendig, ikke førte til andet end en forbedring af den italienske betalingsbalance, hindrer i tiltagende grad PCI i at udvikle en strategi, som forbinder regeringsloyalitet som forberedelse til en deltagelse i magten med en masseloyalitet fra arbejderne.

Sammenfatter man disse punktwise iagttagelser, så synes de i det mindste at tyde på, at den kapitalistiske verdensmarkedskrise denne gang udfolder sig med en vis renhed. Konkurrencehindringer som følge af de nationale staters eksistens mister historisk betydning. Råbet på *nationalstaten* som det eneste mulige subjekt, hvorfra man i den store verdenskrise kunne forvente en besejring af arbejdsløsheden, er forstummet. De nationale kapitalers tilpasning til det internationale markeds love synes at være en ubetinget nødvendighed. Sålænge et land som Forbundsrepublikken med den overordentlig stærke po-

sition det har, gør sig til talsmand for en sikring af konjunktoren gennem en underordning af den statslige økonomiske politik under verdensmarkeds konkurrencen, så vil det være endnu sværere for andre vesteuropæiske lande at fastholde et andet beslutningsgrundlag for udviklingen af deres nationale industrier. Med den nuværende popularitet i Vesteuropa for en national »genopbygningspolitik« er styrkeforholdet endnu engang blevet forskubbet til fordel for kapitalsiden. Men man kan allerede idag forudse følgerne af en sådan politik. Den produktionsudvidelse i bestemte brancher, som stammer fra den netop ikke koordinerede støtte til nationale industrier, rummer allerede nu faren for nye overproduktioner og overkapaciteter. Denne næste konjunkturkrise i verdensmålestok er således forprogrammeret.

2. Stat og socialpolitik

Lad os betragte statens rolle i den totale samfundsmæssige reproduktionsproces i en sammenligning med 30'ernes krise: den kvantitative stigning i infrastrukturelle og sociale foranstaltninger tyder på, at rigdommens kilde – betragtet i forhold til den samfundsmæssige reproduktionsproces *stofflige* side – for en betragtelig dels vedkommende allerede idag ikke længere ligger indenfor den privat organiserede kapitalistiske produktionsproces. Uddannelsesudgifter, udgifter til sundhedssystemet, til forsørgelse af de socialt svage og til udvikling af kommunikationen er væsentlige forudsætninger for den kapitalistiske rigdomsproduktion overhovedet. Dette indebærer, at værdiproduktion og produktion af den samfundsmæssige rigdoms stofflige momenter yderligere falder fra hinanden. At kapitalen skal forefinde brugbare arbejdskraften på markedet, betyder kvantitativt tiltagende udgifter for samfundet indenfor de nævnte sektorer. I kapitalistisk organiserede samfund er socialpolitikken struktur dermed præget af dens kompensatoriske karakter. Virksomhederne behøver mobile og til enhver tid disponible arbejdskraften: først opløser storfamilien sig, så til dels også kernefamilien, og omkostningerne herved – forsørgelsen af de gamle, de syge, de svage og børnene – bliver statsliggjort. De sociale tjenesteydelsers omfang stiger. Deres effektivitet betvivles.⁵

5. »Gennem væksten i psykiske ødelæggelser blandt brede befolkningslag og randgruppernes tilsyneladende »sociale uegnethed« er det sociale apparat redningsløst overbelastet. Nuværende sociale tjenesteydelser hjælper ikke længere. Tværtimod. De paralyserer den fælles hjælp. Professionaliseringen af socialarbejdet forøger afstanden mellem behandlere og behandlede. Viljen til selvhjælp hos folk er blevet grundigt nedbrudt af troen på sociale

Virksomhederne får af de statslige uddannelsesinstitutioner leveret kvalificerede arbejdskraft, og omfanget af kvalifikationer formidlet i offentlige institutioner stiger. Men af spørgsmål bliver tilbage: er den nuværende form for adskillelse mellem uddannelsessystem og samfundsmæssig produktion stadig en adækvat form for organisering af læreprocesserne? Er den på denne adskillelse baserede udvikling af videnskaben som et instrument til natur- og menneskebeherskelse, uafhængig af producenternes egne konkrete behov, stadig en adækvat form for erkendelsesfremskridt? Hvordan lader livslang indlæring sig organisere uden omkostninger i form af skoleneuroser og -angste, i form af forfald i den samfundsmæssige bevidsthed pga. den lange fastholdelse i uddannelsessystemet og i form af fuldstændigt tab af motivation?

De arbejdere og funktionærer, der er blevet syge i forbindelse med arbejdsprocessen, bliver igen »repareret« i sundhedssystemet – som er organiseret ud fra statslig omfordeling. Omfanget af de sociale ydelser og dermed den statslige omfordeling af lønindkomsten tager til. Der tales alle vegne om en krise i pensionssystemet, i sundhedssystemet og i uddannelsessystemet. Fra begyndelsen ledsager klagerne over disse delkriser den økonomiske krise. Den kompensatoriske struktur i det udviklede sociale politiske system, – et væsentligt og traditionelt aktionsområde for socialdemokratisk politik, – drages i tvivl af røster i Socialdemokratiet.⁶ Dynamikken i en uoverskuelig kvantitativ udvidelse uden en iøjnefaldende kvalitetsforbedring danner på den anden side legitimeringsgrundlag for skattenægterbevægelser, der er stærkere orienteret mod højre.⁷ De iboende krisemomenter i statsliggørelsen af sociale problemer rummer en fare for sådanne privatiseringsmodeller, som forsøger at trænge den opnåede grad af samfundsmæssiggørelse tilbage, og som fører til en ny skærpelse af den sociale ulighed.⁸

Adskillelsen mellem profitorienteret rigdomsproduktion og statsligt organiseret kompensations- og underleverandørpolitik til de områder af den private produktion, der så ødselt omgås mennesker, synes som en i det hele

ydelser som noget der vokser på træerne, tiltroen til eksperter er intet sted så dybt forankret som i forhold til de medicinske ydelser.« (Biswanger, Geissberger, Ginsburg (Hrsg), Der NAUW-Report, Wege aus der Wohlstandsgesellschaft, Strategien gegen Arbeitslosigkeit und Umweltkrise, Ffm 1978, S. 246).

6. »Det er ikke kun vores sag at sørge for, at bestemte arbejdssygdomme også herefter kan behandles et eller andet sted. Men det drejer sig om at undgå flest muligt af disse sygdomme. Arbejdsløshedsunderstøttelse for ledige lærere er godt. Mindre klasser med arbejdende lærere er bedre.« (Eppler, i: Der Spiegel, 3.1.77.). Den rent kvantitative udbygning af socialpolitikken bliver i længde ubetalelig formoder Eppler.
7. Sml. USA, Sverige, Danmark og på det seneste også BRD.
8. Sml. f.eks. CDU's forslag til selvfinansiering af studier, til reprivatisering af beskæftigelsesrisikoen etc.

taget ødsel omgang med rigdommens kilder og med rigdommen selv. Det samme gælder de stigende omkostninger til bekæmpelse af de privat producerede miljøskader, forgiftningen og ødelæggelsen af naturen. I den offentlige diskussion stilles på de mest forskellige måder spørgsmål ved, om det samfundsmæssige fremskridt stadig kan måles ved nationalproduktets vækstrater: disse spørgsmål går *fra* spørgsmål om »livskvalitet« til forskel fra vækstens kvantitet til spørgsmål om konstruktion af nye indikatorer til måling af rigdom (sociale indikatorer); og *fra* venstresocialdemokraters klager over udeligheden i det traditionelle partisystems udelighed og ubrugeligheden af den politik, hvis principper har udgangspunkt i den pluralistiske omfordelingsstat i forhold til en politik, der kan udtrykke befolkningens behov, over spørgsmål om borgerinitiativernes eventuelle større kompetence til nu at gøre det, partierne har forsømt, helt hen til konservativt-reaktionæres sværgen til nødvendigheden af et autoritært ekspertstyret statsapparat, som eneste mulighed for at skrue kravene til »omfordelingsstaten« tilbage ved en samtidig opretholdelse af gamle indkomstprivilegier. Det karakteristiske ved den konservative ideologi idag til forskel fra i 20'erne er således den platteste materialisme: alene den enkeltes drift efter at opnå den størst mulige indkomst skal ifølge dem være den grundlæggende motivation til at arbejde og lære. En udjævning af indkomst- og ydelseshierarkiet skulle således føre til, at motivationen falder bort.

Hvis hovedproblemet ved 30'ernes statslige socialpolitik var den massive kvantitative indskrænkning med Brünings og Papens nødforordningspolitik og den dermed forbundne udlevering af store dele af de arbejdsløse til den rene sult og den perspektivløse materielle elendighed, så gælder dette i dag ikke uden videre. Ikke at problemet om en retfærdig socialpolitik orienteret mod en menneskeværdig materiel eksistens idag skulle være løst: arbejdsløshed kan betyde manifest, også materiel nød, det samme kan pensioner på laveste niveau og dårlige boligforhold. Alligevel dukker nye momenter op i diskussionen af den statslige socialpolitik, der kritiserer den nuværende *form* som spild af samfundsmæssig rigdom. Er det overhovedet nødvendigt at putte så store dele af nationalproduktet i sundhedsvæsenet? Er det ikke mere human og også mere økonomisk at give sig i kast med sundhedsfaren direkte i produktionsprocessen og dermed forlade en patriarkaisk-omsorgsfuld reparationspolitik, hvor patienten på flere måder forbliver objekt, til fordel for en politik der gør arbejderne og funktionærerne selv delagtige i forebyggelsen mod sundhedsskader, og stiller kompetence til at vurdere følgerne af arbejdsbetingelserne til rådighed for dem? Netop dette forsøgte de italienske arbejdere at tilkæmpe sig i klassekonflikterne med kapitalen og forsøgte dermed gennem praksis også at kritisere videnskabens og ar-

bejdsmedicinens traditionelle former såvel som den efterfølgende reparationspolitik. Er den indtil nu udsigtsløse opløsning af familien som brugsværdiorienteret livs- og produktionsform den sidste sandhed? Må der ikke udvikles nye former for socialt samliv, hvor de svagere kan yde arbejde, der samfundsmæssigt er meningsfuldt, og hvor de kan opleve menneskelig kontakt og hensyn ved sygdom? Hvor børnene igen bliver inddraget i socialt ansvarlige aktiviteter, og hvor skolen ikke træder i stedet for alt ansvarsfuldt liv hhv. udelukker dette fra sig. Den aktuelle diskussion om inddragelse af handicappede og udenlandske børn i den normale undervisning og om udviklingen af sociale kundskaber indenfor skolen peger i denne retning. Det samme gør udviklingen af forestillinger om dannelsen af såkaldte »sociale netværk«, hvor individer og familier slutter sig sammen og organiserer en del af de sociale aktiviteter, der er nødvendige for det menneskelige liv, i fællesskab og orienteret mod brugsværdier.

Men den indholdsmæssige kritik af den statslige kompensationspolitik hænger sammen med kritikken af dens institutionelle bureaukratiske reguleringsmåde. En socialpolitik, der ikke længere bare er kompensatorisk, stiller større krav til individernes evne til at være opmærksomme på deres egne interesser, det vil sige stille krav om en demokratisering af den samfundsmæssige livsproces, herunder en demokratisering af videnskaberne.

Opdelingen af samfundet i samfund og stat og begrænsningen af demokratiet til den parlamentariske sfære medfører væksten i det statslige bureaukrati i den udstrækning, staten i tiltagende grad bliver ansvarlig for tilvejebringelsen af betingelserne for den private produktion. Også i dette bureaukrati findes et anseeligt spild af ressourcer. Ville det ikke være nødvendigt og muligt med en begrænsning af dele af den statslige socialpolitik på basis af demokratiseringen af samfundet? Udgør denne demokratisering ikke det eneste alternativ til den fra højre foreslåede reprivatisering af statslige funktioner som følge af den »skattestatens krise«, der ikke kun er fremkaldt af keynesiansk politik?

Forestillinger om en alternativ sundhedspolitik, begyndende i virksomhederne, den demokratisering af skoler og de højere læreanstalter, der delvis fandt sted med uddannelsesreformen, men i dag til dels er trukket tilbage, og forestillingerne om dannelsen af såkaldte »sociale netværk« peger i denne retning. Sådanne forestillinger findes langt mere udviklede i Italien i de former for kommunalpolitik, som PCI har udviklet i Bologna, i forsøgene på at sammenkæde rådsagtige organisationer på virksomheder og i kommunale og regionale områder indbyrdes og i samarbejde med de kommunale myndigheder.⁹

9. Sml. dertil Jäggi/Müller/Schmid, *Das Rote Bologna*, Zürich 1976. Sml. også Bruno Trentin, *Arbeiter-Demokratie*, VSA, Hamburg 1978.

3. Hvad er kriteriet for samfundsmæssig rigdom?

Marx ser det, at »det levende arbejdes mangelfulde subjektivitet« danner en »stadig mere skærende kontrast« til samfundets allerede udviklede tingslige rigdom, som en central modsigelse i det udfoldede kapitalistiske samfund. Spørgsmålet om »livskvalitet« drejer sig ikke kun om det givne forhold mellem socialpolitik og privat produktion. Det er mere alment spørgsmålet om, hvorvidt de i det kapitalistiske samfund producerede behov endnu i tilstrækkelig grad kan tilfredsstilles gennem et voksende output af privat producerede varer. Selv indenfor det økonomiske råd (i BRD, o.a.) har der vist sig en mindretalsposition, som forsigtigt afvejende sætter spørgsmålstejn ved en uhæmmet ekspansion i vareproduktionen som det afgørende omdrejningspunkt for menneskelig behovstilfredsstillelse og for legitimeringen af økonomisk-politiske foranstaltninger: »når aktiviteten i sig selv er genstand for behov«, ja hvad så? »... stiger antallet af de, der ganske vist finder det at have en ansættelse efterstræbelsesværdigt, men som ikke (anser) deres erhvervsmæssige aktivitet for tilfredsstillende«. »At kravene til arbejdsbetingelserne vokser modsvarer de tendenser til behovsændringer, man kan iagttage på andre områder ... og det er organiseringen, der bestemmer arbejdsbetingelserne og dermed for den enkelte chancerne for at udfolde sine færdigheder, for at deltage i udformningen af produktionsprocessen og for at identificere sig med sit arbejde.«

Man må »ikke forstå efterspørgslen som en størrelse, der vilkårligt kan tilpasse sig det teknisk producerbare udbud ... Ganske vist anså jeg det, ligesom flertallet, for fornuftigt at gå ud fra, at summen af de menneskelige behov er uendelig, men jeg er overbevist om, at den hastighed, hvormed de tiltagende ønsker om konsumgoder kan opfyldes, er begrænset.«¹⁰ Så vidt mindretalsbetænkningen. Naturligvis er det kritiske værd i denne position begrænset idet de nuværende former for ødsleri som rustningsproduktion, overakkumulation af kapital, disproportional udvikling af produktionsgrene og luksuskonsumtion ikke tematiseres. Alligevel: den forkrøbling af individernes færdigheder, der af Adam Smith blev angivet som naturbetingelse for civilisation og fremskridt – defineret som voksende vareproduktion – bliver idag selv draget i tvivl fra borgerlige økonomers side, og der erindres forsigtigt om, at de menneskelige behov også kan rette sig mod andet end besiddelsen af tingslige goder. Hidtil har sådanne antagelser af den etablerede økonomiske videnskab været anset for irrationelle filosofiske trosan-

10. Årsrapport 1978/79 fra det økonomiske råd (der Sachverständigenrat zur Begutachtung der wirtschaftlichen Entwicklung), p. 186-93.

skuelser.¹¹ Marx var den første som modsagde Adam Smith og postulerede ophævelsen af degraderingen i arbejdsprocessen som en historisk mulighed på basis af udviklede produktivkræfter. Dette betragtedes sædvanligvis som utopi. Men hvad ville det betyde for organiseringen af den samfundsmæssige reproduktion, hvis udviklingen af færdigheder blev optaget i kataloget over, hvad der skulle defineres som samfundsmæssig rigdom, hvilket nutildags næsten kræves af den arbejdsorienterede driftsøkonomi.

Hvad betyder dette for arbejdets herskende form, det abstrakte arbejde, der egentlig indeholder arbejderens ligegyldighed overfor det, han gør: negering af alle behov rettet mod aktivitet, reduktion af behovene til opnåelse af en bestemt lønhøjde, til konsumtionen. Allerede den borgerlige økonomis vanskelighed med at begribe disse behov for meningsfuld virksomhed kvantitativt, det vil sige videnskabeligt, peger på samfundsmæssiggørelsesformens grænser. Det samfunds-integrerende princip om »den formale rationalitet«, som Max Weber betegner det eller, for at formulere det med et nutidigt sprogbrug indenfor SPD, »det kvantitative princips herredømme« vaklede i sin legitimitet. Det samme gælder for den kontrolbureaukratiske form for organisering af den samfundsmæssige produktionsproces og formidlingen af den arbejdsdelte produktion over konkurrencens kvantificerende princip og målingen af enkeltbedriftens produktion ved enkeltforetagendes profit. Bruno Trentin har i sin programmatisk analyse af klassekampene i Italien under titlen »Arbejderdemokratie«¹² vist, hvorledes antastelsen af den tayloristiske arbejdsdeling i virksomheden i de italienske klassekampe selv danner udgangspunkt og grundlag for nye forestillinger om demokrati som »samfundsmæssiggørelse af politikken«, om ophævelsen af adskillelsen mellem stat og samfund, om udviklingen af individuelle færdigheder til samfundsmæssig Kooperation: demokrati i stedet for konkurrence som organisationsform for den samfundsmæssige livsproces. Men demokrati ikke kun som politisk kontrolform, men også som et nyt forhold til egen aktivitet. Oskar Negt forsøger at formulere dette, når han taler om »føre politikken tilbage til hverdagens arbejdsproces«.

Det er vigtigt at huske¹³: fascismen samlede ikke kun sin massebasis på grund af den materielle elendighed. Spørgsmålet er jo, hvorfor denne materielle elendighed i de degraderede mellemlag ikke gav arbejderbevægelsen anledning til en vid udbredelse af sin massebasis. En ting er sikkert: i Tyskland manglede småborgerskabet en demokratisk tradition, den nationa-

11. Alexa Mohls teser (i Kurasje nr. 22) skulle også overvejes i dette lys.

12. Bruno Trentin, Arbeiter-Demokratie.

13. Den følgende sammenhæng er mere udviklet i Prokla nr. 31, Neuss, Produktivkraftentwicklung, Arbeiterbewegung und Schranken sozialer Emanzipation, s. 75ff.

listiske tanke var fremherskende, der fandtes en dolkestødslegende osv. Men hvis der i arbejderbevægelsens tese lå, at først den psykiske degradering til industrielt lønarbejde, tabet af individuel identitet i arbejdsprocessen baseret på dennes selvstændighed og opløsning af kravet om individuel selvrealisering i arbejdet frembringer den rigtige kollektive klassebevidsthed; så lå der noget helt igennem afskrækkende for de gamle småborgerlige lag og de degraderede funktionærlag, der fornemmede denne degradering i sammenligning med tidligere tilstande. Endnu idag er arbejdstilfredsheden hos de selvstændige for det meste uafhængig af arbejdsindkomsten. Og for at slutte op om Oskar Negts formulering¹⁴: »Hvad betyder arbejdet for menneskets særlige identitet? Der findes dog intet menneske, der stiller sig tilfreds med, at arbejdet blot er et middel til at leve og ikke også er det første livsbehov, den afgørende form for realitetstilegnelse, samfundsmæssig selvrealisering og anerkendelse«. Den ideologi, som kom til udtryk i folkefællesskabet, i virksomhedsfællesskabet, i samvirket mellem håndens og åndens arbejdere i fælles interesse, i appellen om fører- og underordningsforhold som angiveligt naturnødvendige former i arbejdsprocessen, søgte at mobilisere behov, ikke blot for arbejde orienteret mod bytteværdien, men for samfundsmæssigt meningsfuldt arbejde.

Arbejderbevægelsens ubrudte tro på rationaliseringens progressive virkninger og begrænsningen af de socialistiske alternativer til kun at omhandle en bedre fordeling uden at sætte spørgsmålstejn ved virkningerne af den kapitalistiske produktionsproces, måtte nødvendigvis klassificere middelstandslagens behov som reaktionære behov. I ingen af de ideer som kommer frem i disse lag fremstår socialdemokratiet med nogen form for rationalitet, men fremtræder som ren irrationalitet. Fascismen tog med sine eliteforestillinger udgangspunkt i angsten for kollektivt ligemageri og gav dem med racemyterne – man er dog noget særligt – disse forestillinger en morderisk skikkelse. Det skal dog fastholdes, at arbejderbevægelsens kritikløse forhold til produktionsprocessens form, som det her er fremstillet, til stadighed baserede sig på den antagelse, at tilfredsstillelsen af den nødlidende befolknings grundbehov kun ville være mulig gennem den hurtigst mulige udvikling af produktionsapparatet. Fornægtelsen af behovene for et meningsfuldt arbejde var nødvendig for at sikre betingelserne for livet. Dette er idag ikke mere tilfældet. Trentin går ikke uden grund i sin analyse ud fra, at den italienske arbejderbevægelses nye fordringer om gentilegnelse af videnskaben, om selvbestemmelse, om uddannelsesmuligheder, om ophævelse af løndifferentieringen og om fjernelse

14. i Prokla nr. 34, Negt, Zur Dialektik der Übergangsperiode in Westeuropa. Lelio Bassos Konzeption der revolutionären *Transformatio*, p. 6.

af nedværdigende og sundhedsskadelige arbejdsbetingelser fulgte på basis af muligheden for at tilfredsstille grundbehovene med produktivkræfternes nye udviklingsgrad. Overfor dette er behovet for et meningsfuldt arbejde idag ikke mere mobiliseringsgrundlag fra højre. Der tages alene udgangspunkt i det legitime ved det eksisterende indkomsthierarki og den eksisterende arbejdsdeling. Bliver kravet om »befrielse af arbejdet« til en vigtig målsætning for den sociale bevægelse, hvori den konfronterer sine behov med kapitalens rigdomsforestillinger, så er der dermed givet betingelser for i det mindste ideologisk at bryde op for de bedrestillede lags fastholden ved indkomstpri- vilegierne.

4. Arbejdsløshed, fagforeninger og rationalisering

Arbejdsløshedens omfang i årene 1930 til 1933 var et resultat af det tidligere nævnte katastrofeagtige økonomiske sammenbrud. Udviklingen i den massearbejdsløshed, der fulgte krisegennembruddet i 1929, havde tyvernes rationaliseringsbetingede arbejdsløshed som baggrund. Sidstnævnte medførte på intet tidspunkt krav til staten om modforanstaltninger. SPD og ADGB satte deres lid til rationaliseringens og lønstigningernes investeringsbefordrende virkninger. KPD krævede forskellige foranstaltninger til arbejdstidsforkortelse, som det samtidigt forventede måtte føre til en nedgang i arbejdsintensiveringen. Kampen mod den rationaliseringsbetingede arbejdsløshed blev af KPD formuleret som en opgave for fagforeninger og bedriftsråd. Derudover krævede KPD naturligvis revolution.

Orienteringen mod staten som det eneste subjekt, der syntes at kunne afværge arbejdsløsheden, begyndte først i 1931 og da i ADGB og KPD samtidigt. På det tidspunkt nemlig, hvor produktionens stadigt mere udbredte anarki fremtrådte som arbejdsløshedens væsentligste årsag. Fagforeningerne krævede på grundlag af de såkaldte WTB-planer statslige beskæftigelsesforanstaltninger, først og fremmest gennem udbygning af infrastrukturen. Noget senere koncentrerede SPD sig i programmet om 'økonomiens ombygning' til krav om statsliggørelse af banker og nøgleindustrier samt oprettelse af centrale planlægningsinstanser. Forskellen mellem fagforeningernes og fascisternes forslag til løsning af arbejdsløshedens problem gik på spørgsmålet om de penge, der blev tilvejebragt gennem statslig gældsstiftelse, skulle gives ud i rustningsindustrien eller i infrastrukturen og på, om de statslige beskæftigelsesforanstaltninger skulle indebære overenskomstlønninger eller de arbejdsløse skulle betales med understøttelsessatsen.

Heroverfor er det *idag* vanskeligt at forestille sig, hvorledes den fremtrædende rationaliseringsbetingede massearbejdsløshed, hvis omfang har holdt sig tværs gennem konjunktorens bund og hvis ophør ikke kan øjnes i et fortsat konjunkturopsving, *på nogen meningsfuld måde skulle kunne overvindes alene gennem en udvidelse af statsudgifterne*. De opfattelser, som kun stiller krav om en kvantitativ udvidelse af de offentlige tjenesteydelser, d.v.s. finder det nødvendigt at den statslige låntagning skal udvides med henblik på en omstrukturering af den materielle produktion fra privat producerede varer til offentlige tjenesteydelser, kan ganske vist påberåbe sig de iøjnefaldende mangler, der hersker i mange dele af den offentlige forsørgelse (således f.eks. i sundhedsvæsenet, i uddannelsessystemet frem for alt i skolen). Imidlertid tager disse opfattelser som helhed ikke hensyn til de problemer, der idag rejser sig for en ren kompensatorisk socialpolitik. Et andet perspektiv kan ses i de opfattelser, der omend i første omgang tøvende peger på, at rationaliseringen må komme producenterne til gode i form af forsvar for eller forbedring af deres kvalifikationer i produktionsprocessen, i form af en reduceret arbejdsintensitet, forbedring af uddannelses- og omskolingsbetingelserne, gennemførelse af medbestemmelse, tilvejebringelse af kvalificerede arbejdspladser og udvidelse af den arbejdsfrie tid. Alle disse opfattelser peger i en anden retning end den traditionelle keynesianske politik. Ganske vist var tiden efter krisen i 1967 kendetegnet ved, at fagforeningerne i stigende grad formulerede deres politik som en del af statens økonomiske politik ('Konzertierte Aktion'). Efter krisen i 1974 begyndte der imidlertid at brede sig en opfattelse i fagbevægelsen af, at man måtte stole på egne kræfter og styrke arbejdernes og funktionærernes samt deres repræsentanternes kompetence m.h.t. at øve direkte indflydelse på produktionsprocessens udvikling. Midlet hertil var en styrkelse af bedriftsrådenes rettigheder og overenskomstpolitikens udformning.

Den kendsgerning at krisen i 30'erne med sin kvalitativt mere betydende arbejdsløshed gjorde fagforeningerne aldeles magtesløse over for virksomhederne er ikke nok til at forklare denne historiske forskel. Ganske vist går fagbevægelsen idag som tidligere ud fra, at staten skal stimulere konjunktoren gennem sin udgiftspolitik og at den skal udvikle de retslige rammer for arbejdstidsforkortelse og beskyttelse mod rationaliseringerne; men væsentlige opgaver formuleres på den anden side som fagforenings- og bedriftsrådsspecifikke. Til forskel fra Weimarrepublikkens tid begrundes nødvendigheden af menneskeverdige arbejdsbetingelser ikke længere *kun* med henvisning til den samfundsøkonomiske nødvendighed, ikke længere *kun* med det argument, at faktoren arbejdskraft må behandles økonomisk af samfundsøkonomiske grunde. Tvært imod rejses spørgsmålet om den enkeltes behov for og ret til

arbejdsbetingelser, der er i stand til at nyttiggøre og udvikle hans/hendes færdigheder. Dette gælder også for socialdemokratiet.

I den aktuelle overenskomstpolitiske praxis i Forbundsrepublikken er der ganske vist kun tale om spæde ansatser til en omorientering, som endvidere endnu i hovedsagen er defensivt bestemt (til forskel fra den italienske udvikling i begyndelsen af 70'erne). Således havde f.eks. de strejkende trykkeriarbejdere som baggrund for deres kamp for den nye overenskomst helt igennem deres gamle fag som ideal uden nogen kritik af dets fremadskridende forældelse. Teoretisk er det helt igennem muligt at forestille sig en trykkers omskoling til journalist, en generel aflastning af journalisterne, men bestemt også et arbejde uden arbejdspress ved det nye apparatur gennem en forøgelse af journalisternes antal. Terminalerne udgør et teknisk grundlag for ophævelsen af faggrænsen mellem journalister og sættere. På den gamle teknologis grundlag var denne grænse absolut nødvendig af tekniske årsager. Sættearbejdet krævede et højt arbejdsforbrug og en høj håndværksmæssig kvalifikation. Ingen gjorde sig imidlertid tanker i retning af sådanne ophævelser af gamle fag. De givne magtforhold og den givne bevidsthed – journalisternes og sætternes gensidige angst, deres indbyrdes konkurrence og kamp om arbejdspladser – peger tværtimod på en bevarelse af gamle fag; journalister på den ene side, sætterne på den anden. Imidlertid lykkedes det netop ikke for sætterne at bevare arbejdets indhold, men kun lønhøjden og en vis tidsbegrænset arbejdspladssikring. Hermed er der uden tvivl dannet et grundlag for udvikling af mere vidtgående perspektiver hos fagforeningerne, men de nye problemer tænkes endnu i de gamle baner. Det gælder også IG-Metall's politik i Baden-Württemberg om end indholdet er et andet, nemlig sikringen af kvalifikationen gennem en kompliceret og fantasifuldt udtænkt mekanisme til kollektiv lønsikring. Ved hjælp af de kategorier, som arbejdsgiverne bruger til at kalkulere lønnen som omkostningsfaktor med, skal kapitalen aftvinges noget ganske andet, nemlig tilvejebringelse eller bevarelse af et ikke degraderende arbejde. Dette skulle bringes så vidt, at princippet om arbejdsdeling og lønreduktion fik et positivt indhold. Det er ingen tilfældighed, at netop disse krav ikke kom igennem. Deres realisering i virksomhederne ville sikkert også være stødt på svære vanskeligheder.

Den praktiske fagforeningspolitik har siden den 'Konzertierte Aktion's sammenbrud – som på sin side viser krisen i den keynesianske politik – ikke så meget været kendetegnet af en samlet politik for at mindske arbejdsløsheden. Derimod har den været præget af forskellige og til dels divergerende tendenser. Til dels formuleres som nævnt et forsigtigt spørgsmål om subjektiv tilegnelse af de tekniske fremskridt. Til dels indtages venstrekeynesianske positioner. En del fagforeninger og virksomheder anlægger den klassiske samarbejdslinie i betydnings:

Hvad der gavner arbejdsgiverprofitten, sikrer samtidigt vore arbejdspladser. Denne holdning findes først og fremmest i industrigrene, hvor der er et håb om, at verdensmarkeds-krisens rensende virkning vil betyde en ekspansion for disse industrigrene, og dermed sikring af arbejdspladser. Endvidere findes den hos personalegrupper, der satser på, at staten vil understøtte deres teknologisk avancerede vækstbrancher. Det tvivlsomme resultat af en sådan politik skal her kun påpeges med henvisning til atomkraft efter Harrisburg-ulykken.

Videre skal der gøres opmærksom på fagforeningsledelsens restriktive modtagelse af IGM-fagforeningskongressens krav om 35-timers ugen. Dette krav skulle ifølge ledelsen kun have gyldighed i bestemte brancher som f.eks. stålindustrien. Det betyder i virkeligheden, at arbejderne alt efter den økonomiske situation i deres respektive brancher vil få en forskellig andel i den opnåede produktivitet. Selv arbejdstidsforkortelsen bliver altså i overensstemmelse med statens strukturpolitik funktionaliseret i forhold til kapitalekspansionens behov. Arbejderne i svagere brancher skal have arbejdstiden reduceret, for dermed at modvirke en speciel høj frisættelsesrate (stålindustrien). Arbejderne i vækststærke brancher (bilindustrien) skal fortsat arbejde 40 timer. Det skal ikke her bestrides, at arbejdsbetingelserne i stålindustrien oven i købet gør en sådan politik nærtliggende og endvidere kan legitimere den; men dette var ikke begrundelsen for IG-metalledelsens beslutning om særligt at kæmpe for arbejdstidsforkortelse i stålindustrien. Det gik snarere ud på at efterligne den statslige strukturpolitik i den faglige politik. Dermed opgives imidlertid kravet om, at arbejderne i fællesskab skal tilegne sig resultaterne af det tekniske fremskridt. Kravene bliver rent defensive derved, at arbejdstidsforkortelsen hovedsagelig forstås som middel til at afværge arbejdsløshed og dette endvidere kun i bestemte brancher. Set i denne sammenhæng synes det derfor heller ikke at være nogen tilfældighed eller mangel på strategiske overvejelser, at strejken i stålindustrien ikke blev ført som en eksemplarisk kamp, men forblev begrænset til stålindustrien, hvor den endte i nederlag, fordi det handler om en branche, som er svær at presse økonomisk. Hvis den faglige politik slavisk følger forskydningen i den statslige økonomiske politisk tyngdepunkt over mod en understøttelse af vækstbrancher og enkelte 'avancerede' teknologier, så står den i fare for at forfalde til korporativisme. Dette blev også tydeligt med eksemplet KKW-bedriftsrådets aktion, som dog i mellemtiden er blevet skarpt kritiseret af fagforeningerne. Når staten foregiver at tilgodese almeninteressen i økonomisk vækst gennem understøttelse af enkeltkapitaler – altså noget ganske andet end globalstyring – eksisterer der inden for rammerne af samarbejdspolitikken en fare for, at de ansatte på de enkelte virksomheder sætter

deres interesser i opretholdelsen af arbejdspladser identisk med enkeltkapitalinteresserne og deres interesser i den økonomiske politik følgelig identisk med den almene interesse i økonomisk vækst. Her findes en afgørende forskel til den 'Konzertierte Aktion'. Under den blev indordningen af den totale lønrate under en statslig konjunkturreguleringsplan betragtet som en betingelse for at opnå fuld beskæftigelse, økonomisk vækst og stabilisering af pengeværdien. Fagforeningerne handlede som samlet organisation blandt de tre samarbejdende parter; stat, industrirepræsentanter og fagforeninger. Bliver arbejdernes interesser derimod varetaget i samklang med den statslige strukturpolitik og kapitalens naturgroede 'genopbygning', betyder det, at en formel for enhedshandling går tabt.

Gennemførelsen af den ovenfor karakteriserede korporativistiske politik med fagforeningernes tilbagefald i virksomhedsnære særinteresser støder imidlertid på vigtige barrierer. Den skærpelse af klassekampen fra kapitalens side som først og fremmest viser sig i lockouts, tydeliggør nødvendigheden af at udvikle en solidarisk politik, der udgår fra virksomhederne, men rækker ud over dem, således som det antydes i den sidst fremkomne reaktion på nederlaget i stålarbejderstrejken fra IG-metals ledelse.

Situationen for forbundsrepublikkens fagforeninger kan groft skitseres som følger: På den ene side er den gunstige konjunkturudvikling efter anden verdenskrig gået hånd i hånd med den traditionelle klassebevidstheds opløsningsproces. Den ændrede struktur i betingelserne for produktionen af den samfundsmæssige rigdom førte endvidere til opløsningen af en selvbevidsthed, der beroede på sammenfaldet mellem fysisk og rigdomsskabende arbejde. Individuelle opstigningserfaringer og et partielt reformeret uddannelsessystem har frembragt en bevidsthed, for hvilken nødvendigheden af en fælles klassepolitik som betingelse for en forbedring af egne eksistensbetingelser er trådt i baggrunden. De traditionelle former for den enkeltes samfundsmæssiggørelse gennem fagforeningen via autoritet og tillid er blevet brudfyldt.¹⁵ De lønafhængiges styrkede selvbevidsthed *som individer*, der gennem individuel indsats kan øve indflydelse på egen skæbne, bærer i sig på den ene side en fare for resignation og individualisering under krisens tilbageslag; forringelse af livsbetingelserne opfattes som individuelle svigt. Men på den anden side kan mere udviklede erfaringer af individualiteten sammen med et alt i alt stigende uddannelsesniveau danne grundlag for udviklingen af sociale kampe med udgangspunkt i en ny bevidsthed. Sociale kampe, som i deres mål og organiseringsformer gør krav på demokratiske

15. Jvf. Michael Schumann, *Entwicklungen der Arbeiterbewusstseins i GMH 3/79*, s. 152ff.

reguleringer af livsprocesserne, på individernes udfoldelse i den samfundsmæssige Kooperation.

5. Krise i den marxistiske teori?

Når man idag taler om en krise i den marxistiske teori, ikke mindst i forhold til de her groft skitserede sammenhænge, i hvilken forstand er det da rigtigt? Utvivlsomt må man spørge, hvorvidt de konkrete elementer i de samfundsmæssige modsætningsaktuelle udvikling faktisk fuldt ud er opfanget i de klassebevidstheds-, klassekamps- og krisebegreber, som i studenterbevægelsens kølvand angiveligt blev rekonstrueret som ægte marxistiske. En del af den socialistiske intelligens, som var blevet skeptiske over for egne subjektive erfaringer og behov p.g.a. deres sociale privilegier og deres isolation fra den traditionelle arbejderbevægelse, gennemførte gentilegnelsen af teorien ud fra arbejderbevægelsens traditionelle normer, d.v.s. sikre arbejdspladser, tilstrækkelig løn, sikret social forsyning, sikring af helbredet. Kort og godt, sikring af de umiddelbare livsbetingelser blev nu som før opfattet som de eneste legitime behov. Om andre behov gjorde man sig i al fald kun få videnskabelige overvejelser. De teser, som allerede studenterbevægelsen fremsatte, og som reflekterede ændringen i de intellektuelles rolle, blev fortrængt. Både krise- og klasseanalysen blev som oftest begrænset til at skulle vise, at den økonomiske krise nødvendigvis måtte komme og med den negeringen af de ovennævnte behov samt at mellemlagene inklusive de studerende i stigende grad blev underkastet lønarbejdet og den traditionelle lønarbejdersituation, hvilket måtte føre til opkomsten af de samme behov, som kendetegnede industriarbejderne. Denne forståelse hang til dels sammen med studenternes orientering mod fagforeningerne.

Dette er nok en overdrivelse, men alligevel vigtigt for at forstå, hvorfor der idag rettes kritik mod bestemte dele af den marxistiske teoriforståelsesformer. Teori blev tilegnet under overskriften 'materialistisk' i modsætning til 'idealistisk' verdensanskuelse: »Cæsar erobrede Gallien, havde han dog i det mindste ikke sin kok med?« For den gamle arbejderbevægelse stod selvfølelsen og normerne i forhold til håndsarbejdets produktivitet. Dens faglige krav centrerede sig om arbejdskraftens opretholdelse. For den betød arbejdets økonomi en økonomisk administration af arbejdsvejen, så den kunne bevares produktiv livet igennem. Da forbruget af arbejdskraft udgjorde den væsentligste kilde til den samfundsmæssige rigdom og da åndsarbejde var

forbeholdt den herskende klasse i kraft af dens uddannelsesmonopol, var det samfundsmæssigt legitimt primært at afkræve kapitalen en hensynsfuld omgang med den fysiske arbejdsevne. Disse problemer er på ingen måde forældede; man behøver blot at erindre sig de aktuelle sundhedsnedbrydende forhold i virksomhederne, som krisen igen har forværret. Nye problemer er imidlertid dukket op.

Hvad skal en ung lærer mene, når han bliver foreholdt, at han yder uproduktivt d.v.s. ikke-merværdiskabende arbejde; at han ydermere på det skammeligste forbinder det med behovet for at gøre noget meningsfuldt og alt i alt vil have meget svært ved at udvikle den rigtige bevidsthed. Til slut må læreren komme til det rigtige resultat, at den virkelige samfundsmæssige rigdom bestemt også afhænger af hans arbejde, også selv om det samfundsmæssige værdisættelsessystem ikke anerkender dette, idet lærerlønningerne i sidste instans udgør et fradrag i profitten.

Som ProKla's fagforeningsredaktionskollektiv var vi forbeholdne over for den kritik, som gik på, at det måske ikke alene drejede sig om forholdene omkring den skærpede arbejdsintensivering, men også om det nye niveau i følsomhed og krav på basis af mere udfoldede produktivkræfter, der idag dukker frem i fagbevægelsen som problemerne omkring 'humanisering af arbejdslivet'. Vi insisterede på, at der skete en tydelig materiel elendigørelse og forstod endvidere denne som en fremadskridende skærpelse af arbejdsintensiveringen; men vi rejste ikke det dertil knyttede spørgsmål om de historiske behov, der udviklede sig samtidigt hermed. Ganske vist blev det nu og da verbalt besværet, at produktionsmåden ikke kun udvikler de tinglige produktivkræfter, men – naturligvis i en modsætningsfyldt form – også individerne, behovene. (Man havde jo dog læst sin Marx). Forholdet blev imidlertid ikke angrebet videnskabeligt.

Hvem genkender sig selv i denne forståelse af den marx'ske teori som en student der hævder, at det ikke bare drejer sig om at få arbejdsbetingelserne ændret i retning af højere løn og bedre sundhedsforhold, men om at det gamle arbejde ikke længere passer ham. Hans behov ville ikke kunne anerkendes inden for det marx'ske kategorisystem og i sidste instans skubbes væk.

Hvordan skal en ung arbejder egentlig forholde sig, når han af den socialistiske teoretiker får at vide, at han i stedet for at gennemføre en ny uddannelse burde holde sig til sin proletariske eksistens som håndsarbejder, fordi denne er den bedste forudsætning for en klassebevidsthed. Og at han iøvrigt skal studere Marx grundigt. »Kommunismen er det lette, det er svært at gøre« siger Brecht. En del af den socialistiske intelligens lægger mest vægt på den sidste del og opbygger via indvielsesritualer til den Marx'ske

teori barrierer i hovederne, som forhindrer en præcis erkendelse af virkeligheden. I den begrebslige eksersits over forskellen mellem det kapitalistiske samfunds væsen og fordrejede overflade underkendes endnu engang de levende individers umiddelbare erfaring som kilde til mulig erkendelse. I teoritilegnelsens form reproduceres den gamle deling mellem åndens og håndens arbejde ofte påny.

Dette sker i en epoke i den kapitalistiske produktionsmåde, hvor denne selv er igang med at ophæve den herskende klasses monopol på åndsarbejde og grundlæggende ændre det traditionelle begreb om håndsarbejde gennem forandringer i produktionsprocessen, som bliver påvist i enhver industrisociologisk undersøgelse og i ethvert studie over arbejder- og funktionærbevidsthed. Trods disse forhold i den kapitalistiske produktionsmåde arbejder en socialistisk intelligens med opfattelser af klassebevidsthed, krise og revolution, som er i direkte forlængelse af den gamle klassesdeling mellem håndens og åndens arbejde og som indebærer et krav om lederskab til en avantgarde, som har det privilegium at have indsigt. Man må endvidere spørge, hvad det indebærer, når den borgerlige opfattelse af arbejdet og den udviklede videnskabeligheds former betvivles? Endnu på Weimarrepublikkens tid gik fagforeningerne og socialdemokratiet uden tøven ud fra, at den da nyligt udviklede arbejdsvidenskab sammen med naturvidenskaben udtrykte en klasseneutral opskrift på produktivkraftudviklingen. På disse områder så man ingen modsætninger mellem producenternes behov og arbejdsgivernes beslutningsgrundlag. Heroverfor må man spørge, hvad det idag betyder for klassebevidstheden når arbejderen på virksomheden, og fagforeninger som udgangspunkt har, at teknik, natur- og arbejdsvidenskab ikke er videnskab i den forstand, at de repræsenterer en over klasserne hævet fællesinteresse i udviklingen af arbejdets produktivitet og den stofflige rigdom? Hvad ligger der i, at fagforeningerne idag kræver indflydelse på den videnskabelige udvikling under hensyn til producenternes behov. Hvad drejer det sig om, når der stilles spørgsmål ved den videnskabelige erkendelsesudviklings form som ekspertviden, der opdeler virkeligheden i isolerede faktorer? Hvad betyder det for økonomien som videnskab, når den nu pludselig skal integrere kategorier som 'livskvalitet' og behov for 'meningsfuld beskæftigelse' i sit system? Kan den det? Og hvad betyder det for kategorien klassebevidsthed når den borgerlige videnskab om rigdomsproduktionen får revner og sprækker og ikke mere er sikker i sin sag? Man kunne jo også have læst Marx på en helt anden måde: Det abstrakte arbejdes kategori, ifølge hvilken individet er reduceret til sin værdiskabende evne, er en kritisk kategori, der karakteriserer dynamikken i den kapitalistiske udvikling uden samtidig at oparbejde de behov, som står i modsætning hertil, i enkeltheder og som historisk tilblivende. De huller, som på denne måde opstår, og som kræver et teoretisk arbejde, der

fører langt videre end Marx, er kun blevet erkendt i begrænset omfang. Det gælder først og fremmest dem, der har set det som deres væsentligste opgave at rekonstruere den marx'ske teori. Marx gik, når alt kommer til alt, ud fra, at den kapitalistiske produktion selv gik foran m.h.t. at trænge det umiddelbare arbejde tilbage fra dets status som den stoflige rigdoms bærende element, for i stedet at sætte »... forståelse af naturen og beherskelsen af samme gennem hans tilværelse som samfundslegeme – kort sagt: udviklingen af det samfundsmæssige individ ... som rigdommens og produktionens store grundpille.«¹⁶ Hermed vil kapitalvaloriseringen og bytteværdien imidlertid blive forældet som samfundsmæssiggørelsesform. Hvad skal man under sådanne historiske betingelser så forstå ved krise, klassebevidsthed og klassekamp?

16. Karl Marx, Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie, Berlin 1953, s. 593, da. oversættelse Grundrids bd. 2, Kurasje/Modtryk 1975 s. 547.